

УДК 330(091)(47+57) «1985–1991»

І.І. Хомутовська, І.Т. Кіщак

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СПРОМОЖНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РОКИ «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР

У статті досліджено теоретико-методологічні засади спроможності реалізації трансформаційних процесів «перебудови» (1985–1991 рр.) в СРСР, визначено базові поняття, що їх формують. Здійснено порівняльний аналіз становлення та життєздатності капіталістичної та соціалістичної систем господарювання. Доведено безперспективність запровадження етапу «перебудови» соціально-економічного розвитку СРСР на засадах соціалізму при ігноруванні історичного досвіду соціально-економічного розвитку країн світу.

In the article the theoretical and methodological foundations of the feasibility of the transformation process of «perestroika» economic and social development of the USSR (1985–1991 gg.). It defines basic concepts of socio-economic and socio-political transformation processes: economic, social, political transformation device performance. Theoretically substantiated priority development rynkova economy, which took into account all the shortcomings inherent in the command economy, and in-line period is the best form of social organization and management. Attention is drawn to the fact that each country has its own path of development, and the benefits reach the country with an open economy. The results of studies of the socialist economic mechanism of imperfection, frailty of all schemes of socialism and tsentralizirovanogo planning in the absence of private ownership of the means of production and rynkova prices. Discrepancies between the ideological and social realities could not be eliminated in the declared course of «perestroika» of socio-economic development of the Soviet Union. Ukraine in conditions of socialism has been since 1917, respectively generations of business leaders and the public have lost the tradition of entrepreneurship and economic interest, we have been brought up to the habit of living for directives center — the Central Committee.

Years of «perestroika» are considered as a factor of bounce, which sought and crumbling system of the socialist mode of production. Historical experience shows the futility of the introduction phase of the «restructuring» of socio-economic development of the USSR on the basis of socialism, without taking into account objective economic laws of development of the world society.

The main historical lesson of «perestroika» period is that the existing party system ignored the experience of social and economic development of the world community continues to apply in the management of command-administrative methods and non-economic mechanisms, it was not ready until an adequate understanding of modernity. This is confirmed by the fact that the idea of a «restructuring» of socio-economic development of the USSR was not seized by the Soviet society and the socialist economic mechanism was not ready before the effective functioning of the market conditions.

Ключові слова: трансформація, процеси, перебудова, Радянський союз, система господарювання, соціалізм, економіка.

Key words: transformation processes, restructuring of the Soviet Union, the economic system, socialism, economy.

Генезис світової цивілізації супроводжується постійними змінами суспільного порядку з пріоритетом домінуючих тенденцій, що характеризуються удосконаленням соціально-економічного укладу, загально-цивілізаційним прогресом, посиленням взаємозалежності та уніфікації господарського устрою окремих країн. За образним висловлюванням Й. Шумпетера, «трансформація суспільного порядку – процес безперервний» [13]. Минуле ХХ століття було напрочуд насичене низкою суспільних катаклізмів, зламленням старих і побудовою «нових» суспільних формацій. Не оминула ця реформаційна хвиля й Україну, яка разом з іншими республіками СРСР увійшла в період дії «перебудови» соціально-економічного устрою союзу на засадах трансформаційних процесів (1985–1991 рр.)

Трансформація (від лат. *transformatio* – перетворення; англ. *transformation*) – це сукупність економічних, соціальних і політичних процесів, що призводить у кінцевому підсумку до нової якості соціальної системи [1]. Трансформація – перетворення соціальних інститутів, соціальних структур, що супроводжується часто їх корінними змінами. Соціально-економічна трансформація – перетворення соціальних і економічних укладів, що зазвичай супроводжуються корінними змінами економічних структур та систем [6]. У загальному розумінні та історичному розвитку суспільства господарський порядок і суспільно-економічні інститути взаємовідносяться між людьми та їх дії, зумовлені існуючим порядком, формують економічну систему як частину соціального життя. Економічний порядок завжди є функцією соціального, де другий забезпечує перший. Будь-яка трансформація, особливо суспільна, вимагає чітких орієнтирів поступу і не тільки визначення загального напрямку руху, але й конкретизації методів здійснення реформ, основних етапів шляху, індикаторів досягнення бажаних віх тощо [2; 4; 5].

Зважаючи на результати ґрунтовних та різновекторних напрямів досліджень вітчизняних і закордонних учених, присвячених феномену соціалізму, в доступній історико-економічній літературі немає комплексного підходу до розгляду питання теоретико-методологічних засад спроможності реалізації трансформаційних процесів «перебудови» соціально-економічного розвитку в СРСР в цілому та в Українській РСР зокрема. Своєю чергою це унеможлиблює системно дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні події, які відбувалися протягом семи років (1985–1991 рр.).

Метою статті є вивчення теоретичних засад спроможності здійснення трансформаційних процесів у роки «перебудови» (1985–1991 рр.) соціально-економічного устрою СРСР.

Економічні перетворення здійснюються значно важче та складніше, ніж зміни політичні, тож для впевненого руху на зазначеному шляху в основу поступу повинна бути покладена теоретична база трансформаційних процесів. Питання вибору такої бази, яка б найбільше відповідала наявній ситуації в країні та сприяла подоланню кризових явищ із подальшою стабілізацією й економічним ростом, виявляється неоднозначним і складнішим, ніж прогнозувалося загалом. Первісно питання методології реформ, на думку Ю. Лопатинського, остаточно не розв'язане й донині [5].

За теоретичну основу дослідження береться форма достовірних історичних та економічних наукових знань, яка дає можливість мати цілісне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єктів, що знаходяться в навколишній реальності. Методологічні засади економічних перетворень розглядаємо як систему найбільш загальних принципів, положень та методів, які формують основу дослідження роз-

витку соціально-економічного стану СРСР в роки «перебудови». До базових понять, що формують соціально-економічні та політичні трансформаційні процеси, відносимо: економіку, соціальну сферу, трансформацію політичного устрою та результативність.

Економіка (грец. *oikos* — дім, господарство та *nomos* — правило, закон, у сукупності правила ведення господарської діяльності) — історично визнана сукупність суспільно-виробничих відносин, економічний базис країни.

Соціальна сфера — сукупність галузей, підприємств (організацій), безпосереднім чином пов'язаних і визначаючих образ та рівень мислення людей, їх благополуччя, споживання. Соціо (лат. *socialis* — суспільний) — термін, що вказує на відношення до суспільних структур або процесів у суспільстві.

Трансформація політичного устрою — зміна економічних відносин, яка незмінно призводить до зміни політичного устрою [6].

Результативність (результат, результат дії) розуміємо як остаточний (кінцевий) підсумок діяльності організаційно-управлінської системи (ЦК КПРС та органів державного устрою СРСР) із забезпечення соціально-економічного розвитку країни протягом її існування, та в період «перебудови» соціально-економічних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства на трансформаційних засадах і в тому числі в Україні.

В історичному екскурсі виокремлюють декілька течій, які сформовані у вигляді цілісних економічних теорій, що визначають базові концептуальні підходи до системного устрою, тобто є теоріями суспільних систем. На останніх щаблях розвитку цивілізації її суспільні утворення представлені капіталістичними та соціалістичними суспільствами, що перебували швидше в антагоністичній протилежності, ніж в органічній єдності.

В еволюційному поступі розвитку суспільства в розвинених країнах світу була сформована теоретична основа ринкової економіки як антипод планового господарювання. При цьому ринкова економічна теорія не визначає основним об'єктом дослідження суспільну форму виробництва матеріальних благ, а пояснює, як люди, що сповідають власні інтереси, в умовах обмежених ресурсів можуть досягнути оптимальної моделі співробітництва та раціональних його підсумків. Система ринкової економіки на сьогодні здебільшого вважається оптимальною формою суспільного устрою та господарювання. Свого часу Й. Шумпетер зазначав, що «не існує інституту більш демократичного, ніж ринок» [13].

Становлення теоретичних основ ринкової економіки в західній економічній науці припадає на першу половину минулого століття, що збігається з періодом формування соціалістичного устрою в колишньому СРСР. При розробці засад ринкової економічної системи враховувалися всі недоліки, притаманні командній економіці, тобто формувалася модель суспільства, здатного долати властиві соціалізму суперечності. Із часом ринкова економіка прогресувала, поступово вбираючи всі позитивні надбання соціалістичного господарювання.

Історичний досвід свідчить, що кожна країна має власну траєкторію розвитку, яку навряд чи можна передбачити на основі узагальнення розвитку інших країн. Є значна кількість історичних форм і моделей розвитку, що також самі еволюціонують. За трактуванням Д. Нортона політичні, економічні й правові системи суспільств, як переплетення взаємопов'язаних формальних правил і неформальних обмежень, які утворюють у сукупності інституційну матрицю, ведуть економіку кожної країни

своїм шляхом, відмінним від шляху розвитку іншої країни [10]. Спільне у них те, що успіху досягають країни з відкритою економікою: за рахунок власної відкритості чи за рахунок інших відкритих країн. Це узгоджується з твердженням Й. Шумпетера, що рушієм суспільного розвитку країн є дія внутрішньої динаміки: «Економічний та соціальний процеси розвиваються за власною інерцією, і ситуації, що виникають у результаті, змушують окремих людей і соціальні групи вести у певний спосіб, хочуть вони того чи ні, — змушують, звичайно, не шляхом позбавлення їх волі вибору, але шляхом формування менталітету, відповідального за цей вибір, і шляхом звуження переліку можливостей, із яких цей вибір здійснювався» [13].

У сучасних умовах утворення і формування іншої моделі суспільного та державного будівництва досвід минулого стає особливо цінним. Історія нагадує: життя не може вкластися в прокрустове ложе схем, воно значно багатше, повніше і яскравіше. І тому минуле потребує аналізу та комплексно-системного дослідження, оскільки воно є стартовою площадкою і опорою для сучасного, яке своєю чергою формує базу майбутнього.

Відповідно до цього профільні спеціалісти та історики розглядають курс «перебудови» з таких позицій, як: економічна доцільність, соціальна ефективність, екологічна раціональність, і встановлюють чимало негативних сторін «перебудовного» періоду [4; 11]. Ю. Лопатинський звертає увагу, що недосконалий господарський механізм, нездатність до структурної перебудови економічної системи, переважання питомої ваги важкої промисловості, неконкурентоспроможність продукції порівняно з розвиненими країнами та здатність функціонувати тільки в умовах замкнутого господарства СРСР з використанням значних обсягів матеріальних ресурсів формували засади розпаду країни [5].

Нереальність економічного розрахунку при соціалізмі обґрунтовує Ф. Хайек, який робить висновок про нереальність отримання ефективних результатів при централізованому встановленні цін, розподілі капіталовкладень тощо та неможливості становлення конкуренції (як основного рушія розвитку) в умовах планової економіки: «Якщо хтось бажає зберегти конкуренцію в соціалістичній державі з метою розв'язання економічних проблем, то піззаходи реально не допоможуть отримати задовільне рішення» [12].

Про неможливість отримання позитивних результатів розвитку економіки в рамках соціалістичних суспільних відносин стверджує Л. Мізес: «Нежиттєздатність усіляких схем соціалізму та централізованого планування визначена неможливістю будь-якого економічного розрахунку в умовах відсутності приватної власності на засоби виробництва, коли не існує ринкових цін, що оцінюють реальну участь різних факторів» [7].

За результатами дослідження соціалізації трансформаційної економіки З. Галушка стверджує, що в радянській командно-адміністративній системі переважали такі стереотипи соціальних відносин, як обмеженість у споживанні, егалітаризм (зрівняльний розподіл доходів) у розподілі, колективізм у суспільних відносинах. Розбіжність між ідеологічними установками та соціальними реаліями, яка тоді існувала, на думку автора, спотворила зміст цих ментальних засад, зумовила такі риси української ментальності, як суспільна пасивність, орієнтація на утриманство, патерналізм, невмотивована амбітність, нехтування дотримання правових норм [2].

З погляду соціальної справедливості в розподілі доходів егалітарний підхід побудований на принципі існування командної економіки, який передбачає зрівняльний розподіл благ між індивідами, виходячи з наявних ресурсів. Тут має значення пріори-

тетність задоволення потреб певних категорій населення, підтримка найменш забезпечених, знедолених, незахищених. За командної системи цей підхід лишався теоретичним, бюрократична справедливість не зважала на соціалістичні принципи, у ній переважала система привілеїв, яка мала неформальний характер.

Розглядаючи «перебудовний» етап соціально-економічного розвитку України (1985–1991 рр.) в складі СРСР з позицій сучасності та історичного минулого, можна дискутувати з приводу того, наскільки був своєчасним та затребуваний суспільством і, відповідно, чи був правильним цей курс. Відповідно до зазначеного погоджуємося з думкою науковців, які звертають увагу на те, що Україна перебувала в умовах соціалізму з 1917 року, то відповідно цілі покоління керівників і населення цілком втратили традиції підприємництва й економічної зацікавленості, були виховані на звичках жити за директивами центру та в умовах соціального утримання, а економічна система Української РСР не розвивала елементи формування ринкового мислення нації внаслідок відсутності кадрів для формування будь-яких варіантів не радянської системи ведення економіко-виробничої діяльності [3]. Тут, власне, не реалізувався принцип відкритості економічної системи, коли в ній постійно мають циркулювати потоки грошей, ресурсів, інформації, відбувається обмін діяльністю, здійснюється вплив загально цивілізаційних явищ і процесів.

Роки «перебудови» можна розглядати як фактор сильного удару, яким руйнувалася система соціалістичного способу виробництва, яка не була спроможна для подальшого розвитку в історико-еволюційному поступі світового суспільства без міцного фундаменту, заснованого на приватній формі власності. Надії на те, що роки «перебудови» дадуть новий поштовх для подальшого соціально-економічного розвитку республік союзу себе не виправдали. Історичний досвід свідчить про безперспективність запровадження етапу «перебудови» соціально-економічного розвитку СРСР на засадах соціалізму, а трансформаційні процеси, які не враховували об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, на той період виявилися недієздатними.

Зазначене підтверджується принципом нерівноваженості економічних процесів. Як зауважує М. Моїсєєв, «...стійкість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципу мінливості. Занадто стабільні форми — це форми глухого кута, еволюція яких припиняється. Надмірна адаптація...така ж небезпечна для досконалості вигляду, як і не здатність до адаптації» [9]. Незважаючи на задекларовані економічні, соціальні та інші блага для суспільства, система «удосконаленого розвинутого соціалізму» СРСР в цілому їх не могла забезпечити та виявилася нежиттєздатною конструкцією.

У загальному розумінні підсумків етапу «перебудови» слід відзначити те, що здійснення перетворень соціально-економічного устрою мало паліативний характер (тимчасовий засіб, дія якого є швидкозмінною) і суттєво не впливало на його розвиток. В умовах функціонування тоталітарної однопартійної політичної системи управління соціально-економічним розвитком по суті було партійним керівництвом, яке відрізнялося від державного управління тим, що в його основу було покладено не закони, а партійні рішення, які не підпадали під правове регулювання.

Головним історичним уроком «перебудовного» періоду є те, що чинна партійна система при ігноруванні історичного світового досвіду соціально-економічного розвитку суспільства продовжувала використовувати командно-адміністративні методи та

позаекономічні механізми, при цьому виявилася нездатною до адекватного розуміння сучасності.

Вищерозглянуте дозволяє стверджувати таке:

- по-перше, в Україні, як і в цілому в СРСР, господарський механізм до «перебудовного» етапу і в його період залишався практично моноелементним і базувався на директивному і планово-централізованому управлінні, виключаючи гнучкість та можливість адекватно реагувати на виклики суспільно-економічного розвитку світового господарства відповідно до вимог ринкової економіки;

- по-друге, задекларовані складові стану «перебудови»: до 2000 року створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за 70 років радянської влади, та вирішити традиційні соціальні проблеми — продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку виявилися утопічними та свідчили про нерозуміння керівництвом країни глибини соціально-економічної кризи та необхідності здійснення докорінної перебудови всього господарського механізму на ринкових засадах;

- по-третє, за Л. Мізесом: «Не містичні «матеріальні продуктивні сили», а розум та ідеї визначають життя людини» [8]. Це твердження цілком кореспондується з тим, що ідея «перебудови» не оволоділа радянським суспільством, а адміністративно-комуністична диктатура не поступилася демократії, плюралізму та свободі особистості. Розбіжність між ідеологічними установками та соціальними реаліями, завдання форсованої індустріалізації розвитку Радянського союзу при наявності авторитарно-бюрократичного режиму, для якого механізми ринкової економіки були не прийнятні, призвели до посилення суспільної пасивності, орієнтації на утриманство, відсутності розвитку елементів формування ринкового мислення та легального провадження особистої підприємницької діяльності.

1. *Вечканов Г.С.* Краткая экономическая энциклопедия / Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова, В.Т. Пуляев. — СПб.: Петрополис, 1998. — 368 с.; 2. *Галушка З.І.* Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія / З.І. Галушка. — Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. — 408 с.; 3. *Економічні проблеми XXI століття: міжнародний та український виміри* / За ред. С.І. Юрія, Є.В. Савельєва. — К.: Знання, 2007. — 595 с.; 4. *Кіщак І.Т.* Оцінка соціально-економічної сутності соціалізму в історичному аспекті / І.Т. Кіщак, І.І. Хомутовська // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Економічні науки: збірник наукових праць / За ред. І.Т. Кіщака. — Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. — № 1 (4). — С. 7–11; 5. *Лопатинський Ю.М.* Трансформація аграрного сектора: інституційні засади. — Чернівці: Рута, 2006. — 344 с.; 6. *Мельник Л.Г.* Економіка и информация: экономика информации и информация в экономике: Энциклопедический словарь / Л.Г. Мельник. — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. — 384 с.; 7. *Мизес Л.* Индивидуальный рынок и правовое государство / Л. Мизес. — СПб.: Пневма, 1999. — 196 с.; 8. *Мизес Л.* Социализм. Экономический и социологический анализ / Л. Мизес. — М.— Catallaxy, 1994. — 416 с.; 9. *Моисеев Н.Н.* Алгоритмы развития / Н.Н. Моисеев — М.: Наука, 1987 — С. 42; 10. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 198 с.; 11. *Сорочан А.* Великий подвиг народа или авантюра? / А. Сорочан. — Николаев: Южная правда, 2015; 12. *Хайек Ф.А.* Индивидуализм и экономический порядок / Ф.А. Хайек. — М.: Изограф, 2001. — 256 с.; 13. *Шумпетер Й.А.* Капитализм, Социализм и Демократия / Й.А. Шумпетер; пер. с англ. — М.: Экономика, 1995. — 540 с.